

Екскурсія в печеру Вертеба та Кришталева

Недря Т. В. керівник туристсько-
краєзнавчого гуртка ПНВО

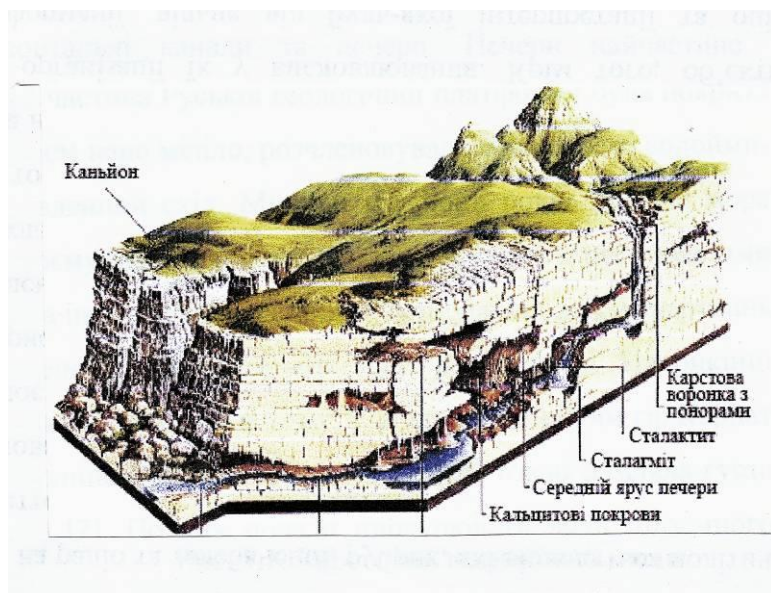

Як утворилися гіпсові печери?

Поділля являється одним з найбільших в Україні (друге місце-після Криму) **карстових районів**. Особливо багато печер відкрито в Тернопільській області. Це **Придністровський карстовий район**, що простягається вздовж лівого берега Дністра від р.Золота Липа до р.Збруч. Він займає площу до 8000 кв.км.

Понад 20 млн.р. тому, в Міоценовому періоді розвитку планети Земля, на території нинішнього Поділля плескались води древнього Сарматського моря. Проходили століття, тисячоліття...На дні моря утворилася потужна гіпсова лінза із органічних відкладів відмираючої морської флори та фауни. З часом море стало відступати, розчленувалося на окремі водойми-лагуни, а потім зовсім зникло,

полишивши після себе потужні товщі гіпсових порід. В процесі народження Карпат відбувалися значні тектонічні катаклізми, землетруси. В гіпсовій лінзі з'явилися тріщини. Туда попадала вода і розмивала підземні ходи та зали. (Фото4) Потім вода відступила і

Фото4.Схема будови печери

підземні порожнини осушилися. Далі в них почали просочуватися дощові води, збагачені солями кальцію, марганцю, заліза та інших мінералів. В печерах водяні розчини випаровувались, залишаючи на стінах та стелі печери кристали вторинного гіпсу. Кристали мають різні кольори та форму, в залежності від хімічного складу водних розчинів та умов їх утворення. Білий колір дають солі кальцію, чорний колір-солі марганцю, а червоно-коричневий-солі заліза.

На Тернопіллі нараховується більше 100 печер. Найбільша з них, і друга по величині у світі (після Мамонтової печери в Північній Америці), – печера **Оптимістична** біля с.Королівка Борщівського р-ну. Загальна довжина ходів, за станом на початок 2012 року, складала – 237км.! Цікавий факт – *печери постійно ростуть*, тобто збільшуються із року в рік, завдяки розвідці нових і нових ходів та районів. Поряд, біля с. Стрільківці Борщівського р-ну знаходиться друга по величині в Україні, дуже мальовнича печера- **Озерна (Голубі озера)**. Загальна довжина її ходів сягає на сьогодні 135км. Ця печера-єдина на Поділлі, яка має підземні озера. Відстань між двома цими печерами-гігантами всього 15-20км. Тернопільські спелеологи зараз працюють над проблемою об'єднання цих двох печер, щоб вийти на перше місце у світі по довжині печер. Більшість печер не обладнані для організованих екскурсій і вимагають спеціального спорядження та фізичної підготовки. Серед екскурсійних печер Поділля слід відмітити печери Кришталеву та Вертебу Борщівського р-ну.

Печера Вертеба – підземний музей трипільської культури

Печера Вертеба знаходиться за 2 км відс.Більче-Золоте. На високому плато лівого берега р.Серет під нависаючими брилами коричневого гіпсу знаходиться вхід. Довжина печери 7820м. *(Фото5)*

*Фото5 Вхід до
Вертеби- яруга з
виходом скельних
порід*

Печера **Вертеба** відома з 18 ст. Її ще називають «**Надністрянська Помпея**».

Це унікальне культове святилище доісторичних епох і приваблює вона більше археологів. Там виявлено сліди перебування первісної людини. У Вертебі майже немає кристалів вторинного гіпсу, як у Кришталевій. Стіни печери гладкі, темні, закопчені димом багать, багато ходів замулені. (Фотоб)

Фотоб. Під час екскурсії

В печері обладнано підземний Музей трипільської культури(ІУ-ІІ тисячоліття до н.е.), науковими

працівниками краєзнавчого музею м.Борщів. Дослідники печери зауважують, що у ХУІІІст. власник села Ян Малевський якимось із друзями вполював лисицю на тих полях, де зараз знаходиться вхід до печери. Люди випадково провалилися у підземелля, а згодом Малевський спорядив експедицію, взявши з собою все необхідне і ще й «галон вина для підтримання духу». Розкопавши вхід, сміливці потрапили у лабиринт печери та знайшли там безліч речей давніх людей. Так розпочалася 300-літня історія досліджень таємниць Вертеби.

Враховуючи велику кількість археологічних знахідок і унікальність самого природного об'єкта, 5 жовтня 2004 в печері створено перший в Україні підземний музей трипільської культури, який є відділом Борщівського краєзнавчого музею. Відвідувачі мають змогу здійснити мандрівку підземним світом печери, познайомитися з матеріалами археологічних розкопок, оглянути діораму з трипільським посудом і кам'яними скульптурами, що зображують сцени життя трипільців у печері.

Екскурсійний маршрут, прокладений залами та коридорами печери, має довжину 1000 метрів.

У лівій частині печери, біля екскурсійного маршруту, знаходиться «трипільська лежанка» — місце, де древні трипільці, можливо, здійснювали ритуальні обряди або просто відпочивали. Її вимощено фрагментами мальованої

трипільської кераміки, обмащено глиною і потім обпалено. (фото 7)

Фото 7. У «спальні» трипільців
Центральне місце експозиції займає діорама зі скульптурами, розміщена вона в найбільшому залі печери (зал Леона Сапегі, названий іменем дослідника печери). У глибині

південно-західної частини залу розміщено скульптуру давнього трипільця, який виходить з темного ходу і несе невеликий глечик, а в лівій руці тримає смолоскип, освічуючи собі шлях. У західній частині залу сидить «давній майстер», який виготовляє кістяну мотику. Важливе значення в діорамі займає мальований трипільський керамічний посуд. Орнамент, нанесений на посуд, аналогічний зразкам розпису на кераміці, знайденій під час розкопок трипільської культури у

печері Вертеба. (фото 8)

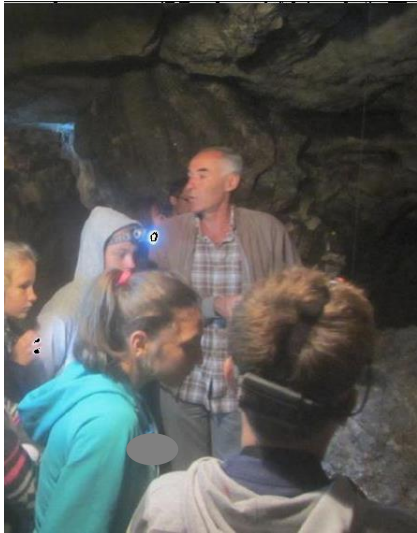
Фото 8. Мить з життя трипільців.
Експозиція підземного музею

Кераміка представлена двома біноклевидними посудинами, 5 великими зерновиками, 4 мисками, 5 середніми

посудинами. Продовжуючи екскурсію правою частиною печери, можна натрапити на ще один археологічний розкоп. На ньому

розчищено великі керамічні фрагменти

Фото 9,10. Під час екскурсії в підземному музеї

зерновика, залишки вогнища, ріг тура, частина рогу оленя, невелика чашечка і майже ціла миска. Ці знахідки пролежали в печері понад 5 тисяч років.

Вертеба не втратила принадності для вчених і дотепер береже ще не одну таємницю. Наприклад, для чого слугували округлі плити-столи з кам'яною підпорою замість ніжок, може для жертвоприношення? (Фото11)

Фото9. Стіл-загадка

У Вертебі живуть летючі миши: кажани, вухани, підковоноси. Цьому сприяє будова печери, її мікроклімат із річною температурою близько 10*С і відносною вологістю 90-100%. (Фото10)

Фото12. Постійні мешканці печери. Вухан.

Для більш підготовлених відвідувачів створений спортивний спелеомаршрут. В одному з віддалених залів цієї печери було знайдено загадкове чоловіче захоронення - 25 скелетів і посуд культового призначення. Особливістю печери є густа мережа ходів, серед яких виділяється лабіринт Кам'яна соломка. Поверхня стелі в ньому вкрита густими «заростями» трубчастих кальцитових сталактитів

Державний природний заповідник «Печера Кришталева» с.Кривче

В с.Кривче можна побачили справа від дороги дві башти та мур Кривчанської фортеці ХУІст., яка зведена на крутому березі р. Циганка польськими магнатами Концькими у 1639 році для захисту дороги, що вела до Кам'янця. В ті часи вона мала 4 башти і велике подвір'я, де місцеві жителі ховалися від татарських набігів. За польських часів у ХІХ ст. в одній із башт було облаштовано приют для відвідувачів Кришталевої печери.(фото 11)

Фото 13. Замок з вікна автобуса в с.Кривче

Перед нами відкривається панорама долини р. Циганка і зліва на крутосхилі можна вже бачити готи біля входу до печери Кришталева. Ще 1,5 км непростої, розбитої дороги і ми будемо на автостоянці біля Кришталевої. На стоянці автобусів є туалет і кілька сувенірних кіосків. Ми підіймаємося до печери по асфальтованій доріжці і сходах. Вхід у печеру розташований на крутому схилі долини. Печера являє собою вимиту підземними водами 25 млн. років тому розгалужену гіпсову систему ходів загальною довжиною 23 км, з них екскурсійний маршрут становить близько 2800 метрів. Стіни печерних галерей вкриті білосніжними або коричневими кристалами гіпсу, що й дало назву печері - "Кришталева". Середньорічна температура в печері +12 градусів, а вологість 95%. Особливість печери полягає в тому, що в ній спостерігається підвищена іонізація повітря й практично повна відсутність бактерій. (Фото 14)

Фото14. На початку екскурсії. Слухаємо загальні відомості про печеру.

Перші дослідження печери розпочали поляки в 1721р., перше згадування було в книзі Ржачинського П.Г. "Натуральна історія королівства Польського". В 1745 році Ржачинський у своїй новій роботі "Актуальна історія натуральна королівства Польського" пише знову про печеру в селі Кривче: "із тісним входом, так заплутаної, що в ній можна заблудитися".

В 1908 році печеру в другий раз "відкрили" інженер К.Гутковський і М.Орлович. Вони описали її вхід та кілька великих залів.

В 1928-1930 роках проводяться археологічні дослідження ближньої частини печери "Кристалічної" під керівництвом професора археології Львівського університету Леона Козловського. Наступним фахівцем, що продовжив вивчення печери, став варшавський археолог Людвіг Савицький, що разом з археологічними пошуками зайнявся геологічними дослідженнями й проблемою обладнання печери для відвідування туристами.

З 1931 року детальне дослідження печери здійснює за дорученням Львівського комітету Державного комітету охорони природи і Центрального правління Подільського туристсько-краєзнавчого товариства в Тернополі інженер Віктор Пусть. В 1933 році він у книзі "Путівник по печері в Кривче" дає опис і карту дослідженої частини печери. Печера знаходилася на землях, що належали сімейству Мельзерув, які подарували Польському туристсько-краєзнавчому товариству (ПТТК) вхідну ділянку території печери. Члени ПТТК прокопали вхідний коридор у печері. Вона стала однією з найбільш відомих печер у довоєнній Польщі.

Під час II світової війни вхід у печеру був підірваний. В 1961 році вдалося розкопати печеру спільними зусиллями учасників комплексної карстової експедиції УРСР і студентів Тернопільського медінституту.

1962 року К.А.Татарінов, И.В.Морісова і Р.М.Бачинський знайшли й описали палеозоологічні поховання в печері "Кристалічна". В 1962 році почали топографічну зйомку печери. За даними 1963 року загальна довжина ходів печери досягала 18,8 км, тобто на той час це була найбільш довга у світі печера в гіпсах. З 1968 року обласна секція спелеотуризму розпочала проводити екскурсію по печері, був обладнаний вхід у печеру, і з цього моменту доступ у печеру став можливий тільки із провідником.

1965 року прийняте рішення про охорону печер області й оголошено печеру Кристалеву заповідною зоною. (Фото 15)

Фото15. Перші кроки екскурсійним маршрутом

У березні 1976 року була проведена експедиція Тернопільського клубу "Поділля". Ціль експедиції - перезнімання печери й подальші дослідження для коректування нового екскурсійного маршруту.

Результати експедиції: знято близько 7 км і розвідано 200 нових ходів. В 80-х роках дослідження київських і борщівських спелеологів довели довжину печери до 23 км. У наш час у печері проходять екскурсії. Маршрут обладнаний і повністю електрифікований, екскурсії проводять досвідчені екскурсоводи. Протягом усього маршруту вас чекають надзвичайні історії про гипсові утворення, багато з яких мають свою назву. Наприклад, можна побачити буйвола, (фото16,17)

Фото16. Буйвол дивиться правим оком у ваш лівий карман

Фото 17. Диво- гипсовий жар-птиця змію, руку господаря печери й багато чого іншого. Ледве не всю флору з фауною можна

знайти в печері. І вже за гарною традицією є місце, де можна загадати бажання, камінь із стрічкою. А ще є камінь-анальгін, достатньо прикласти до нього голову й усякий головний біль проходить. Взагалі багато всього цікавого, нудьгувати під час екскурсії точно не будете. (Фото 17)

Краєзнавча інформація про печеру Вертеба.

Вертеба – єдиний в Україні музей-печера. Особливу увагу привертає печера Вертеба, яка відіграла надзвичайно важливу роль у відновленні древньої історії світу. Її ще називають «Надністрянською Помпеєю». Насамперед, це археологічна пам'ятка, яка серед усіх пам'яток трипільської культури посідає особливе місце. Відсутність аналогій освоєння трипільськими племенами великих печерних порожнин на всій території поширення культури, різноманітність і багатство археологічних матеріалів – усе це забезпечує постійний науковий інтерес до печери.

Знаходиться печера Вертеба (від давньослов'янського «вертеп» – печера, яруга) недалеко від села Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області. Печера складається з широких галерей, розділених вузькими перемичками. Загальна протяжність дослідженого підземного лабіринту становить близько 8 км. Вона сформована у верхній частині товщі крупнокристалічного гіпсу. На відміну від інших печер Поділля, у Вертебі зовсім немає кристалів вторинного гіпсу. Стінки її гладкі, темні, більшість ходів заповнена мулом. На склепіннях часто зустрічаються карбонатні і натічні утворення у вигляді кірок, рідше невеликих сталактитів. Середня температура впродовж року +11°C, амплітуда коливання температури $\pm 1^\circ\text{C}$. Відносна вологість коливається від 92% до 98%.

Печеру віднайшов власник місцевих земель Ян Малевський ще в 1823 році під час полювання. Відразу при вході він знайшов значну кількість керамічних виробів, походження яких, на його думку, належало до античної доби. Насправді це було відкриття, ще невідомої в той час, трипільської культури, яке майже на 30 років випередило її офіційне відкриття, що відбулося у 1850 р. в селі Трипілья під Києвом. Минуло досить часу, коли новий власник села Леон Сапега закладав парк на цьому місці. Робітники виявили у землі велику кількість черепків, обпаленої глини, фігурок. Щоб дослідити знахідки Сапега запрошує зі Львова наукового співробітника приватного музею Дідушинських Едварда Павловича, що завідував старожитностями. Дослідження завершилося невеликим розкопом та описом знайденого. 1889 р. дослідження продовжує Готфрід Осовський, що його викликав із Кракова Сапега. Потрапивши до печери, Осовський зайнявся замірами та склав топографічну карту печери. Згодом карту, намальовану на трьох великих аркушах, віддрукували у Празі. Дослідження тривали до 1892 року: над входом до печери була споруджена дерев'яна платформа, вниз спускався ліфт і вели дерев'яні сходи. Внизу працювали 15 робітників, нагорі – 9. Довкола розташовувався величезний виноградник Сапеги. Льохів винесли бочки з вином та столи. На них і розкладали знайдені фрагменти та цілі форми – для реставрації. Всі матеріали-експонати зберігалися у палаці Леона Сапеги, де таким чином був сформований свого роду музей. Матеріалів з кожним днем

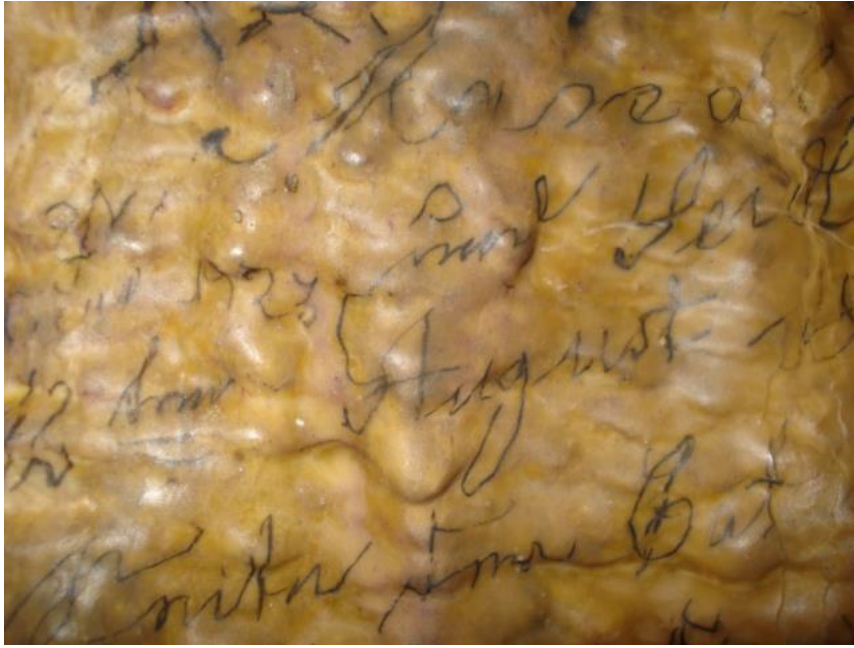
назбирувалося все більше і більше. Розуміючи цінність знайдених речей, Сапега наказав звільнити приміщення оранжереї. У 1893 р. Готфрід Осовський залишає Більче-Золоте та їде на запрошення знайомого до Томської губернії обстежувати кургани та шукати воду для будівників Транс-Сибірської магістралі. Відїжджаючи, він забирає з собою всі польові

Кристал Печінка алкоголика матеріали, сподіваючись опрацювати їх. Ці задуми не вдалося здійснити: Готфрід Осовський раптово помирає у

Томську, де його і хоронять. А у 1895 р. помирає Леон Сапега.

На цьому дослідження могло остаточно закінчитися, якби не дружина Леона — Тереза. Вона пише листи до Польщі, запрошуючи фахівців приїхати в Більче-Золоте і продовжити роботу. На них відгукнувся археолог Володимир Дмитрикевич і провадив розкопки до 1907 р. Згодом багата колекція знахідок з «Вертеби» була передана до Краківського археологічного музею. В тогочасних реєстрах зазначалося, що одного разу було вивезено 40 скринь, іншого – 50. Одна скриня, обкладена з усіх боків соломною, займала цілий селянський віз.

Напис польською мовою ХІХст.

Дослідження «Вертеби» відновили у 1996 році працівники Борщівського краєзнавчого музею – від міста Борщів до Більча-Золотого 18 кілометрів. Поля, під якими розташована «Вертеба», непридатні до землеробства, тому мешканці зробили з них звалище. Перед початком роботи з печери вивезли два «КамАЗи» сміття. Тоді додалася проблема «чорних археологів» – трипільські артефакти, яким понад п'ять тисяч років, не давали спокійно спати не одному «шанувальнику» старожитностей. Проблему несанкціонованих археологічних розкопок вирішили просто й ефективно – при вході поставили міцні залізні двері. На восьми вивчених кілометрах «вертебського» лабіринту (загальна її довжина складає десятки кілометрів) місцями у непорушеному стані знайдені речі трипільської культури – залишки посуду, сільськогосподарських знарядь, кісток тварин, вогнищ.

Кристали

Дослідники з'ясували, що була обжита не лише центральна частина печери, а й віддалені кутки. Тут століттями мешкало багато людей, і їм просто не вистачало простору посередині підземелля. Кілька років тому в Борщівському краєзнавчому музеї відкрили відділ «Печера Вертеба». Основу експозиції відділу складають артефакти, знайдені на ділянці, названій на карті Осовського «Завратом». До речі, влітку 1928 року впродовж місяця на цьому місці перебував з експедицією відомий поет Олег Ольжич-Кандиба.

Про те, що в печері тривалий час знаходилися люди, немає жодних сумнівів: чорні обвуглені стіни – сліди розведення багать для обігріву й освітлення, розсипи роздробленої кераміки, що слугували лежаками, багато глиняних зернотерок і глеків для зберігання зерна. За свідченнями дослідників, люди проживали тут впродовж 300 років, невідомою залишається лише причина їх перебування під землею. Чому люди, одне з найголовніших значень у житті яких відіграло сонце, проживали під землею? Можливо, це було місце поховань. В одному із залів знайдено поховання 25 людей, подекуди в печері знаходять одиночні могили. Можливо, Вертеба була складом і місцем зимівлі. Багато зернівок, глеків, наконечників стріл зовсім невикористані, а сліди розведення багаття і лежаки свідчать про те, що тут могли розміститися в холодну пору 200 – 300 людей. Одна з версій говорить, що це було місце ритуальних процесій. Саме у Вертебі було знайдено 2 загадкових жрецьких амулети у вигляді голови бика і багато біноклевидних чаш, призначення яких для нас і до сьогодні залишається таємним.

Зараз «Вертеба» є печерою-музеєм. Частину бокових заглиблень печери використано під експозицію археологічних знахідок трипільської культури: шматочків кераміки, кісток. Також у печері живе декілька видів кажанів, деякі з них занесені до Червоної Книги.

Гордістю печерної експозиції є діорама. На ній відтворена мить життя трипільців. Білі скульптури, зроблені з гіпсу, контрастно виділяються на тлі темряви і притягують погляди. Посуд – копії зразків, які зараз знаходяться у Краківському музеї археології. Щоправда, пропорції посуду не дотримані. Наприклад, зерновики – посудини для зберігання зерна, – зменшені у розмірах і без покришок, реконструювати які так і не вдалося.

У печері добре збереглися кістки, зокрема і людські. Збереглися настільки добре, що завдяки сучасним технологіям, зокрема тестам на ДНК, вдалося встановити вік кісток. Він складає більше 6000 років. В Європі мало зразків такого віку. Отож з часом, ймовірно, вдасться дізнатися, якими були трипільці і який мали вигляд, простежити, хто з мешканців цього краю і цієї країни є нащадками трипільців, у чиїх жилах тече ця давня і благородна кров...

Краєзнавчий музей в м. Борщів

Краєзнавчий музей м. Борщів- вул. Шевченка, 9;

працює - вівторок-неділя з 10-00-18-00, понеділок – вихідний

тел. 03541 21692.

Вхідні квитки: діти 10грв., дорослі 15грв., екскурсія 50грв., тривалість 1год

Народний дім ХІХст. Зараз музей.

Унікальна Борщівська вишивка в експозиції музею

Печерний храм Х ст. в селі Монастирок

Печера монастиря на горі над р. Серет

Єдина в світі ікона Ісуса з закритими очима

Жертовний камень. Фото з середини печери